

Володимир Маслійчук

ОСВІТНЯ РЕФОРМА В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ: ВИНИКНЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ НОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ 1804–1819 рр. (ДЕРЖАВА – СПІЛЬНОТА – ОСВІТА)

Відкриття та початки функціонування світських навчальних закладів мають вагоме соціальне наповнення та регіональні особливості. Велика заслуга на цьому полі діяльності належить директору училищ Чернігівської губернії Михайлу Маркову. На рівні повітів вдалося зберегти, перетворити і відкрити 10 повітових навчальних закладів (Погар, Ніжин, Стародуб, Глухів, Конотоп, Кролевець, Городня, Остер, Сосниця, Козелець). Загалом певний успіх з відкриттям повітових училищ з 1811 р. відбувся завдяки діяльності «почесних смотрителів» (представників місцевого дворянства) у повітах. Визначальними для заснування і відкриття нових навчальних закладів були не освітні комунікації, а персональні взаємини.

Ключові слова: освіта, повітове училище, почесний смотритель, міністерство, університет.

Історія освіти, відкриття та функціонування навчальних закладів на сьогодні є пріоритетом історичних досліджень. Проблеми освітніх ініціатив потребують з'ясування широкого соціального контексту й, зокрема, низки питань: ролі держави й державних ініціатив в освітньому процесі, меценатство, потреби в навчальних закладах та органи місцевого самоуправління. З часом такі проблеми увиразнюються й набувають регіонального звучання. Історія становлення світських навчальних закладів у Чернігівській губернії має значний дослідницький потенціал.

Чернігівська губернія була найконсервативнішою північною частиною «Малоросії» (колишньої Гетьманщини), де відтворені «річпосполитські», шляхетські цінності виявлялися чи не найпотужніше. Відкриття та функціонування навчальних закладів напряму залежало від соціальних відносин, ролі місцевого дрібного дворянства.

Слід визнати досить серйозну історіографію історії освіти в Чернігівській губернії. Важливе дослідження з цього питання здійснив Михайло Сухомлинов¹. Однак, здається, найвизначнішим істориком і критиком виявиться вчитель і громадський діяч Олексій Андріяшев². У своєму творі з історії навчальних закладів він – великий скептик щодо функціонування світських навчальних установ у Чернігівській губернії того часу. Його скепсис зрозумілий і подекуди влучний. Просвітницькі ідеї мали дуже малий відгомін у шкільництві. Власне, певною мірою таких же думок дотримувався і найвидатніший історик «Малоросії» та критик шляхетського стану Олександр Лазаревський³. На жаль, сьогодні, за винятком окремих публікацій⁴, майже не торкаються питання соціальної наповненості освітнього процесу на цій частині території України, хіба що констатується позитивна роль меценатів у створенні навчальних установ⁵. Перед освітою завжди ставлять завищені вимоги, однак насправді виникнення й функціонування навчальних закладів було величезним плюсом із точки

© Маслійчук Володимир Леонтійович – кандидат історичних наук, докторант Харківської державної академії культури.

зору просвітницьких проєктів, великим кроком до масової освіти, поширення знань і появи публічних бібліотек, а з цього всього емансипаційних рухів: національного, соціального, феміністичного тощо.

У такому разі питання про роль держави не є випадковим: від державних ініціатив насправді залежало як відкриття, так і функціонування навчальних закладів, забезпечення цих закладів та піклування про кадри. Але поряд із цим велика освітня реформа 1803–1805 рр. у Російській імперії значною мірою спиралася на допомогу приватних осіб, церкви та місцевих поміщиків (приходські училища) і, звісно, на підтримку місцевих органів самоуправління через інститут «смотрителів».

Основні рамки цієї студії – час керівництва Чернігівською дирекцією училищ Михайла Маркова, однієї з найцікавіших, як на мене, постатей української історії XIX століття. Біографія Михайла Маркова та його інтенсивна діяльність уже добре розглянуті⁶. Це справді доволі непересічна постать, та й до всього дуже синкретична: поруч із значним і помітним зацікавленням історією, Марков збирав колекцію мінералів (яку подарував разом з окам'янілостями невідомої тварини до «натурального кабінету Чернігівської гімназії» у 1808 р.)⁷, сприяв щепленню від віспи⁸, а знайшовши в 1814 р. у садку дивну павутину, відіслав її для пояснень до Харківського університету, після чого ад'юнкт Яків Громов надав Маркову розгорнене пояснення щодо практичного значення такого «произведения ночных бабочек»⁹. Тобто Михайло Марков виявився людиною надзвичайно діяльною й допитливою. Керуючись тогочасними нормами, Михайло Марков дуже бюрократизував діяльність дирекції училищ, вів інтенсивне листування й намагався підтримувати зв'язки із впливовими чиновниками та місцевим керівництвом. Є і серйозна джерельна вада цих листів – часте згадування прізвищ без імен, що подекуди ускладнює ідентифікацію тих чи інших діячів. Але ця документація найповніша з відомих нам щодо просування освітньої реформи в окремій губернії. З усієї документації училищного комітету Харківського імператорського університету чернігівська частина до всього збережена найкраще й зосереджена в окремому фонді Центрального державного історичного архіву України в місті Києві¹⁰, Державних архівах Харківської¹¹ та Чернігівської¹² областей.

Нові «попередні» правила про «народное просвещение» у січні 1803 р. передбачали чотириступеневу освіту: приходське училище – повітове училище – гімназія – університет¹³. Так, у великих населених пунктах за підтримки церкви та дворянства мало бути приходське училище, у всіх повітових містах – повітове, а в центрі губернії – гімназії. Проєкт був доволі захмарним, бо держава не закладала коштів на утримання такої шкільної системи. Пізніший статут навчальних закладів у листопаді 1804 р. дещо вдосконалив училищно-гімназійну систему й розписав обов'язки вчителів та матеріальне забезпечення. Утім, низка правил та коло викладу були прописані надто слабо, що, здається, давало змогу директорові училищ діяти на свій розсуд.

Доволі інтенсивні зрушення на ниві створення нових навчальних закладів від кінця 1804 р. насправді виглядають як відповідь «малоросійського шляхетства» на відкриття Харківського імператорського університету. Це дуже важливий казус, бо бажання й тривалі проєкти відкрити університет у «Малоросії» успіху не мали. Остання така спроба директора Новгород-Сіверської гімназії Івана Халанського цікава у світлі новознайдених документів. Дізнавшись про проєкти відкриття університетів, Іван Халанський подав своє бачення відкриття університету в Новгороді-Сіверському малоросійському губернатору Олексієві Куракіну¹⁴. Той схвально оцінив ініціативу й у листі від 22 червня 1802 р. попросив ширшого проєкту з поясненнями витрат та планами університетських будівель. Однак Іван Халанський визнавав свою недосвідченість у складанні планів та проєктів і тому звернувся до найвідомішого «малоросійського» ревнителя освіти Василя Полетики¹⁵. Відповіді від Полетики немає, але відомо, що, з огляду на проблеми в Роменському повіті та навіть незмогу Полетики переконати місцеве шляхетство, яке в листі респондент Полетики Золотницький називає «роменськими циганами» («цыганский патриотизм заражен корыстолюбием»)¹⁶, допомогти справам освіти, у середовищі місцевого шляхетства така ініціатива зазнала фіаско.

Унаслідок низки чинників університет усе ж відкрито, але не на колишній Гетьман-

щині, а в Харкові. Це, очевидно, викликало певні нарікання в середовищі освічених «малоросійських» дворян, про що, зокрема, зазначав Ілля Тимковський – професор нововідкритого університету й організатор навчального процесу: «Желание многих, чтобы университет, вместо Харькова, учрежден был в Полтаве, как иных – в Чернигове. Без сомнения, такое заведение сделало бы честь малороссиянам, которые издревле честь любили, и, привлекая к себе юношество и целые фамилии, принося более 100 тыс. годового расхода, послужило бы к обогащению и украшению города своего... И к чему Малороссии простирать соперничество свое на место университета? Он учреждается близ ея и в крае, населенном ея племенами; несравненно приятнее обратитъ ей соревнование свое на содействие видам Государя Императора к воспитанию юношества»¹⁷. «Малоросійське» шляхетство взагалі дало дуже малі кошти на Харківський університет, що викликає до сьогодні цікаві історіографічні ремарки¹⁸. Однак здається, що «малороси» все ж убачали свій резон у відкритті закладів практичного напрямку або давно омріяного шляхетського корпусу. Уже пожертви 1804–1805 рр. свідчать про це. Притому вочевидь важливу роль відіграло петербурзьке «малоросійське» лобі (в особі Петра Завадовського, Віктора Кочубея, Йосипа Судієнка).

Слід визнати, що першою в Харківському навчальному окрузі стала Чернігівська гімназія, відкрита одночасно з Харківським університетом¹⁹. Упродовж 1804 р. можна спостерігати, подібно до пожертви слобідсько-українського дворянства на університет, підписування шляхетства з повітів «Малоросії» на великі суми для «построения училищ и содержания учеников при Гимназии». Так, зокрема, шляхетство Козелецького та Сосницького повітів з цією метою зобов'язувалося: по-перше, вносити по 1 рублю 25 копійок з кожної селянської душі щороку протягом п'яти років, а по-друге, внести протягом такого ж часу 22 178 рублів. Так само ніжинське шляхетство за 14 239 душ селян зобов'язувалося внести по 1 рублю 25 копійок, стародубське шляхетство пішло таким же шляхом, однак за 21 551 душу²⁰. Тобто відкриття нових закладів чи перепрофілювання старіших передбачало зобов'язання місцевого шляхетства. Шкода, але нам невідомо, настільки ці зобов'язання виконувалися. Виходячи за географічні рамки, треба визнати, що в березні 1805 р. в Пирятинському повіті Полтавської губернії (теж, власне, в «Малоросії») дружина статського радника Андріана Чепи відкрила перше досить помітне в Харківському навчальному окрузі приходське училище для селян²¹. Така швидка реакція «Малоросії» на навчальні ініціативи чомусь залишилася непоміченою й має своє пояснення. Потреба місцевого шляхетства здобути початкову освіту й навіть почасти бажання окремих філантропів дати основи знань селянам у нових закладах постає дуже наочно. Потреба в навчальних закладах мала спиратися на підтримку місцевого шляхетства, однак, як, між іншим, і у випадку із Харківським університетом, мали б знайтися постаті, що підштовхували б освічену публіку на пожертви і вчинки. Як можна зауважити з документації, у Чернігівській губернії на цю роль добре підходив директор училищ Михайло Марков (а в разі виняткової для губернії Новгород-Сіверської гімназії її директор Іван Халанський).

Уже від перших кроків училищної реформи Марков насамперед використовував особисті контакти. На час його приходу на директорську посаду в губернії було два головних народних училища – у Чернігові та Новгороді-Сіверському (тут також слід визнати, що Новгород-Сіверське училище, як по тому й гімназія з училищем, посідали дещо осібне місце й не цілком підкорялися Чернігівській дирекції). Чернігівське головне училище в 1805 р. перетворене на гімназію, а поруч із ним утворене Чернігівське повітове училище. Ще з 1789 р. існували Глухівське, Ніжинське, Стародубське малі училища, а 1800 р. відкрито училище в Погарі, невеликому місті з потужною купецькою колонією. Тобто під прямою орудою Маркова опинилася гімназія, де він став директором на одне повітове та чотири малих училища з багатьма кадровими та побутовими проблемами. Саме призначення Михайла Маркова директором училищ, певно, було непростим, як про це свідчить його біографія. У 1794 р. він був призначений губернським прокурором до Новгород-Сіверського намісництва, але через два роки намісництво скасували, і з 1797 р. Марков став радником у Чернігівській кримінальній палаті та служив у відомстві місцевого казначейства (де виявив недостачу в

10 000 рублів). У 1799 р. малоросійський губернатор Олександр Беклешов призначив Маркова директором училищ. Марков поєднував роботу на цій посаді зі службою в казначействі. Проте нова училищна реформа все ж визначила правильний напрям кар'єри Маркова. Перший візитатор училищ професор Харківського університету Ілля Тимковський був рішучим противником суміщення директорами училищ ще кількох посад, і тому 1804 р. на пораду візитатора та «имея склонность к учебной части» Марков став лише директором, а в 1806 р. (за наполягання губернатора Олексія Куракіна через обмеженість смотрителя Кондратовича, що прагнув урізати витрати на утримання бідних дворян) ще прийняв і попечительство над нововідкритим (1804 р.) будинком для бідних шляхтичів²². Марков виявився основним промоутером відкриття, поряд із Харківським університетом, Чернігівської гімназії і, відповідно, Чернігівського повітового училища як початкового етапу навчання для самої гімназії, сам розробляв план навчання, розклад та план прийому учнів у 1804–1805 рр. і був директором гімназії, як і заведено щодо суміщення посад директора гімназії та училищ²³. Перед директором губерніяльної освіти стояли непрості завдання. Передусім переведення наявних училищ на щаблі, передбачені реформою 1804 р., – перетворення малих народних училищ на повітові (тобто практично відкриття нових закладів), а в цьому разі ще й зміни в колишньому Новгород-Сіверському головному народному училищі. Щодо останнього Марков наштотувався на серйозну конкуренцію в управлінні з боку директора училища Івана Халанського, урешті в Новгороді-Сіверському 1808 р. було відкрито гімназію й окреме повітове училище, які, вочевидь, директор слабо контролював, і ті заклади перебували під керівництвом Івана Халанського²⁴. Стосовно інших частин і училищ губернії Михайло Марков вдався до всього наявного в нього арсеналу доказів і наказів щодо впровадження навчальної реформи.

Треба обумовити досить важливий момент для характеристики освітніх ініціатив. Передусім, згідно з попередніми практиками, представники найзаможніших верств населення від середини XVIII ст. отримували «шляхетну освіту» поза межами «Малоросії», в імперських столицях чи навіть за кордоном, основним контингентом для освіти залишалося дрібніше шляхетство й представники нижчих прошарків. Але праця вчителя була абсолютно не цікавою для представників «шляхетства». Тому спостерігалось залучення вчительського складу з представників інших прошарків чи переведення вчителів з інших губерній і повітів. Ця важлива риса освіти насправді не зовсім сприяла як зростанню рівня професійності вчителів, так і покращенню освіти в цілому. Саме однією з найбільших проблем училищ та гімназії була кадрова: попри казенне утримання, праця вчителя була малооплачуваною, з дуже невеликими кар'єрними шансами й низькою статусною роллю. Ця плінність кадрів надто помітна, як і проблеми зі здоров'ям начебто молодих учителів. Продовжуючи розв'язувати «матеріальне питання», Марков справедливо нарікав на бідність міст, де мали влаштуватися училища²⁵. Як видно з проведення реформи, існували й певні винятки – Ніжин і Погар, де місцеві купецькі громади мали потребу в освітньому закладі й відігравали вагомую роль у його створенні. Це особливо яскраво помітно щодо Погара, невеликого, однак досить розвинутого міста, в якому від 1800 р. уже існувало училище. Великим проханням погарських мешканців (поданим 17 серпня 1803 р. через смотрителя Привалова-Гжицького, але за підписами членів магістрату й думи) було викладання німецької мови в училищі, оскільки місцеві купці часто їздили з товарами до Прибалтики й потребували тієї мови для спілкування²⁶. Можна спостерегти певний вплив на такі прохання Михайла Маркова, з огляду на його особливе ставлення до німецької мови, що, певно, є знаком навчання в пансіоні пастора Мелтінга в Петербурзі²⁷. Бо й потому директор училищ дуже сприяє особам «німецького походження» (учителю Фрідріхові Кнейперу) і навіть екзаменує на знання німецької мови майбутніх учителів²⁸. Загалом вплив німецької мови і практик протестантизму на Михайла Маркова становлять окрему цікаву тему для бодай невеликого дослідження.

Так само можна помітити невелику кількість приватних пансіонів – на час повного переходу Михайла Маркова на директорську посаду їх було лише два: пансіон Ванковського в Чернігові й Кампіоні в Ніжині; за сприяння Маркова було відкрито пансіон

Федора Константиновича в Новгороді-Сіверському²⁹, а 1805 р. почав функціонувати дівочий пансіон Фрідріха Кнейпера в Чернігові³⁰.

Ще одна важлива ремарка щодо впровадження нової системи освіти – спроба використати церковні установи в проведенні навчальної реформи, це стосувалося не лише спроб відкриття початкових, приходських шкіл при монастирях із залученням до викладів представників кліру, але й рекрутування семінаристів Чернігівської семінарії для нововідкритої Чернігівської гімназії, аби ті потім продовжили працювати вчителями в училищах губернії. Сам директор училищ пояснював таку потребу тим, що представники світських прошарків (переважно ж дрібне дворянство) після навчання не будуть учителювати, а підуть на державну (статську) службу або займуться іншими справами. Звертаючись до єпископа Чернігівського Михаїла в 1806 р., Марков просить всілякої підтримки щодо залучення семінаристів, а також не чинити їм перепон як у переході до світського навчання, так і в разі їхнього повернення до духовної служби. Охочих спробувати себе в цивільній сфері виявилось 9 студентів, але всі вони просили грошової допомоги й забезпечення книжками, і цю справу було вирішено: тим, хто переходив із класу богослов'я, видавалося по 35 рублів, із філософії – 30, а з риторики – по 25³¹. Найцікавішим моментом виявиться те, що надалі цих дев'яти імен та прізвищ семінаристів ми не спостерігаємо серед учителів училищ губернії. Однак сама практика залучення нових учителів виявиться досить цікавою. Загалом при відкритті гімназії Маркову вдалося залучити для навчання одного студента з Київської академії, сімох учнів із Новгород-Сіверського головного народного училища і двох студентів із Чернігівської семінарії³².

Особливим питанням було відкриття нижчих шкіл (приходських). Добре розуміючи складнощі з казенним фінансуванням, Михайло Марков доклав зусиль для відкриття приватних приходських училищ у невеликих населених пунктах. Тут Михайло Марков використав особисті й родинні важелі. Відомо, що його дружиною була дворянка, надвірна радниця Христина Тинькова³³. Вочевидь, Марков скористався милістю своячки чи близької родички, бо вже в серпні 1804 р. поміщиця, надвірна радниця Анастасія Тинькова відкрила власним коштом училище в селі Купчихах біля Сосниці (одне з перших в імперії), тут велику допомогу поміщиці надав і місцевий священик Павло Лашнюков. Історія відкриття того училища, як оповідає її сам Марков, анекдотична: перебуваючи в поміщиці в гостях, він гуляв селом і в одній із хат надібав школу, де підпилий дяк учив дітей читання. «Развратность и безобразіе сего училища» спонукали директора училищ звернутися до поміщиці, і та радо погодилася, порадивши також нового священика для навчання. Отець Павло Лашнюков мешкав далеко від села, щоб навчати дітей і, крім того, як свідчить його лист Маркову, потребував підручників, ще й помічника на школу³⁴. Це «училище» виявилось одним із перших в імперії. Старання Тинькової насправді винагородилися: імператор Олександр пожалував поміщиці перстень із діамантом, а священикові 300 рублів для заохочення³⁵. Усе ж основним учителем виявився помічник священика, якому поміщиця надала квартиру й жалування. На 1809 р., за свідченням Маркова, священик Павло Лашнюков перевівся в інше село, і лише шістьох дітей навчав колишній учень Чернігівського головного народного училища Іван Кузюровський (між тим занесений у подушний оклад)³⁶. Та доля цього училища виявилася сумною: 31 жовтня 1809 р. Тинькова померла, і її помістя мали розподілити між трьома спадкоємцями. Михайло Марков був опікуном її неповнолітнього сина й третини спадщини, але два інші спадкоємці відмовилися утримувати школу, і в 1810 р. училище було викреслено зі списків навчальних закладів³⁷.

Значно успішнішими виявилися інші «приходські» училища, у діяльність яких сам Марков майже не втручався. Так, у Сосницькому повіті поручик Дашевський разом зі своїм зятем місцевим протопопом Васиєм Свонгійським (у документації зазначений як ініціатор ще й місцевий поміщик Лисенко) вирішили при побудованій ними церкві в містечку Олександрівці відкрити «приходське училище» 24 червня 1805 року³⁸. За місцевої підтримки воно продовжувало своє існування, навіть переживши чимало інших подібних «училищ». Відвідини училища Михайлом Марковим улітку 1809 р.

малюють не дуже ідилічну картину: протоієрей Василій Свіотницький абсолютно не наглядав за школою, живучи навпроти, від початку року не був у ньому жодного разу, а 1808 р. лише двічі відвідав училище; усі клопоти взяв на себе зять Свіотницького Петро Корсун (висвячений зі студентів богослов'я Київської академії), що наставляв учнів у Законі Божому й жив в училищному будинку; із заявлених же 50-ти було 36 учнів³⁹. Училище в Олександрівці, як видно з документа 1813 р., переважно функціонувало саме за сприяння священника Петра Корсуна й найнятого з 1806 р. як учителя «козацького сина» Самійла Шеремета⁴⁰.

Доволі вдалою була й ініціатива протоієрея Загорського з містечка Понуриці Кролевецького повіту. Ще 1807 р. він просив про школу, і 16 червня 1809 р. її було відкрито за учительствування дякона Шавронського (до школи вступило 36 учнів, (між ними й 5 дівчаток): 4 із дворян, 3 із міщан і 29 із селян). Кошти на училище зібрав сам протоієрей⁴¹. Восени 1809-го Михайло Марков влаштував у школі публічні іспити й у цілому був задоволений рівнем учнів⁴².

Але загальна проблема – мала кількість цих приходських училищ у губернії, навіть порівняно із сусідніми губерніями. Ініціатива священників та дворянства, заможних селян виявлялася дуже незначною. У велике місто Березну (за 36 верст від Чернігова) Марков у 1804 р. послав учителя головного училища Сильвестра Самарського-Биховця (що був родом із тих місць) для розмов зі священниками щодо відкриття приходських училищ. Священик Григорович із Петропавлівського приходу в Березні погодився відкрити школу у власному домі, ще й з обіцянкою навчати основ латини та з проханням заборонити навчати дітей дячкам⁴³. Але згадки про реалізацію цієї ініціативи й контроль над нею дирекції училищ Чернігівської губернії є поодинокими. Велике містечко залишалося без приходської школи аж до 1821 року. Так само й спроба відкрити приходське училище в містечку Суражі в 1806–1808 рр. (сприянням городничого Олександровича, що взявся звести для училища будинок і оплачувати там опалення й ремонт, доки буде на своїй посаді⁴⁴) виявилася невдалою: не було підходящої церкви, не мали результату спроби послати туди вчителі когось з учнів гімназії, отримати фінансування у «Строительной экспедиции» (установи, що опікувалася будівництвом і ремонтом навчальних закладів) чи приписати нове училище до Стародуба і стародубського смотрителя (активного в освітній сфері Івана Назар'єва). Суразькі мешканці заявляли про свою незмогу утримувати училище (а в будинку, офірованому Олександровичем, розмістилася міська ратуша)⁴⁵. Безрезультатним залишився і крок «маршала» дворянства Новомістського повіту Петра Бороздни в 1806 р. у купівлі в повітовому центрі будинку й офіри у 250 рублів для училища. Хоча міністр Петро Завадовський і висловив щодо цього подяку⁴⁶. Так само відомо про спробу відкрити приходське «училище» в містечку Серединна Буда в 1806 році.⁴⁷ У 1807 р. поміщиця Кочубей вирішила завести у своєму селі Дубовичісі Глухівського повіту приходське училище, надавши кам'яний будинок біля церкви й домовившись про навчання зі священником Корсуном⁴⁸. Загалом початок діяльності Михайла Маркова і за сприяння інших учителів виявиться доволі багатим на пропозиції і проекти, що подекуди реалізовувалися. Але визнаймо невелику кількість таких училищ, тобто загалом певний неуспіх створення приходських шкіл. Однак не слід і нехтувати збереженням «традиційної» дяківської школи, яку так зневажав Михайло Марков. Навіть наступний після Михайла Маркова директор училищ Сильвестр Самарський-Биховець, інспектуючи підлеглі училища 1822 р., зазначав причину малої кількості учнів у світських закладах: існування «закоренелого у родителів предпочитання старого метода обучения детей своих при церковных школах»⁴⁹.

Інший важливий момент – перетворення малих народних училищ, що вже існували, на повітові (трикласні з певною програмою та фінансуванням). Практично це було відкриття нових навчальних закладів. Цей процес, як зазначав провідний дослідник історії освіти Олексій Андріяшев⁵⁰, тривав надто повільно. Якщо Чернігівське повітове училище було створено разом із гімназією в 1805 р. як свого роду підготовче до гімназійної освіти, то Глухівське училище було перетворене з малого народного у повітове в 1807 р. – з тривалим листуванням з керівництвом Харківського навчального

округу щодо нових правил функціонування училища і проблемами з матеріальної частини. Але протягом згаданого періоду, слід визнати, це училище виглядає досить стабільним⁵¹. Вдалося налагодити матеріальну базу й забезпечення училища книжками (почасти завдяки офірам книжок дружиною Михайла Маркова й виділенням окремих книг і дублікатів із бібліотеки Чернігівської гімназії⁵²), постійно збиралися пожертви на училище під час публічних заходів⁵³. Однак ускладнювали існування закладу конфлікти в училищному середовищі між учителями та смотрителями. Особливо відзначився вчитель Роман Голенищев⁵⁴. Ще з 1805 р. він почав конфліктувати зі смотрителем Золотарьовим та місцевими мешканцями, і ці сварки тривали аж до 1818 р., поки скандального вчителя не перевели до Городні.⁵⁵ Певна стабільність цього училища також пов'язана з постійністю штатного смотрителя – з 1806 р. ним був учитель Василь Казанський⁵⁶.

Основні відкриття й перетворення училищ припали на 1812–1813 рр., що спостерігалося також і в сусідній Полтавській губернії, почасти в Слобідсько-Українській губернії, де відкривалися приходські школи. Можливо, це пов'язано з бажанням Міністерства освіти прискорити процес відкриття училищ бодай у найбільших повітових центрах.

Досить яскравим видається перетворення Ніжинського народного училища на повітове 23 травня 1812 року. Про нове відкриття училища повідомили дворян, купецтво та священників у Ніжині. Учнів та учителів було зібрано в залі, куди прийшли й ніжинські цехові на чолі з ніжинським міським головою, кушцем Макаром Кузнецовим, всі разом у супроводі міських музик рушили до соборної церкви святого Миколи, де зібралось багато людей. До церкви прибув ректор Харківського імператорського університету Афанасій Стойкович, а з ним почесний смотритель Павло Томара, літургію правив архімандрит Благовіщенського монастиря Віктор, але проповідь після літургії говорив священник соборної церкви Антоній Гурський («питомцы благородных наук – се ангелы!»). Після того було проспівано кант, складений учителем Єлисеєм Вояхевичем, кант славив щедроти, надані імператором Олександром («Монарха нашего рукою, щедроты льются нам рекою»). Гости та вчителі з учнями пішли потому до училища, де слухали промови вчителя Вояхевича російською мовою та вчителя Філіппа німецькою. Але ще до відкриття й такого дійства директор училищ Михайло Марков визнає, що просив смотрителя Томару, «чтоб он склонил общество нежинское, дабы оно приняло на себя снабжение некоторыми надобностями и пособиями». Прохання смотритель сприйняв на свою адресу й офірував училищу меблі й прилади, нові глобуси та кілька корисних книжок, усього на 400 рублів, відправив туди навчатися своїх двох синів. Вочевидь, Томара не вмів чи не хотів просити, бо зі здобутків повітового училища, крім щедрої пожертви самого Томари, була обіцянка Антонія Гурського навчати в повітовому училищі Закону Божого без жалування. А перед самим від'їздом Маркова до нього зайшов голова Макар Кузнецов і приніс 50 рублів на училища⁵⁷. Ніжинське училище виглядатиме доволі винятково через значну роль у його підтримці саме місцевої громади, ніжинських купців та поширення в Ніжині освітніх спроб і проектів через будівництво «гімназії» на капітали Безбородьків⁵⁸.

Значно пізніше, у 1818 р., Стародубське мале народне училище перетворено на повітове. Хоча там і був непоганий склад учителів (Юхим Ятченко, Яків Радкевич, Савелій Хитков – «отличные, самой похвалы достойные», як схарактеризував їх Михайло Марков у 1809 р.), досить активний смотритель Іван Назар'єв, але з наявністю проблем матеріального характеру – досить ветхий дім⁵⁹. Переведення відбулося, зважаючи на документацію, доволі спокійно⁶⁰.

Окремо стоїть доволі оригінальне училище в Погарі Стародубського повіту – позаштатному місті (тобто училище не слід було переводити в повітове), де місцева громада відіграла дуже помітну роль у житті навчального закладу. Утім, як виявила інспекція Маркова 1809 р., училище мало основну проблему: там навчалися діти «промышленных людей», і батьки часто забирали дітей собі на допомогу. Михайлові Маркову доводилося вживати заходів і погрожувати батькам, пояснюючи, що училища мають свій розклад, від якого не варто відступатися, крім того, є ще поняття

«репутація», тому учні, котрі не ходять на заняття, будуть відраховані⁶¹. Погарське училище фінансувалося, як і Стародубське, однак у 1818 р., після перетворення Стародубського училища на повітове, Михайло Марков відписував, що не бачить сенсу реформувати Погарське училище і наголошує на низці проблем в існуванні закладу (близькість до Стародуба, де утворено повітове училище, відсутність власного будинку, брак дівчаток-учениць і те, що уроки німецької мови на той час фінансово не підтримувалися місцевою громадою)⁶².

Уже на початку другого десятиліття XIX ст. можна спостерігати невтішну картину зі збору пожертв. Із липня 1811 р. відбувалися публічні іспити в Чернігівському повітовому училищі, квитки-запрошення були розіслані всім помітним чиновникам і для «общества граждан», але чільні особи губернії (ні губернатор, ні віце-губернатор) не відвідували вже таких зібрань⁶³. Тому часто ресурсами для пожертв, а особливо для поповнення бібліотек та кабінетів природи, ставали внески самих учителів та їхньої рідні. Знову слід зазначити особистий вплив Михайла Маркова щодо таких пожертв: учитель гімназії Василь Комлішинський подарував бібліотеці своєї ж гімназії книжку про видобування селітри, так само дружина Маркова подарувала книжки для бібліотеки Чернігівської гімназії⁶⁴. А того ж 1811 р. самі учні Чернігівського повітового училища зібрали 175 рублів для купівлі різного приладдя для навчання⁶⁵. Збирання пожертв було пов'язане з певними рекреаціями, дійствами, напевне, із застіллями. Треба було задіювати нових жертвовдавців і здійснювати для цього низку заходів.

Поза сумнівом, одна з найбільших заслуг Михайла Маркова – відкриття нових навчальних закладів. Вивчаючи документи, слід визнати подекуди справді велику працю в цьому напрямі директора-просвітителя. Незважаючи на низку перепон, зокрема й російсько-французьку війну 1812 р., у грудні 1812 р. вдалося відкрити училище в Конотопі Чернігівської губернії, у вересні 1813-го – у Кролевці, на 1813 р. планувалося відкриття училищ у Городні та Козельці, Острі, під ці заходи були зібрані кошти⁶⁶. Однак знову не обійшлося без украй важливих особистих впливів. Із 1810 р. міністром освіти став Олексій Кирилович Розумовський, син останнього гетьмана і власник багатьох помість у Чернігівській губернії. Якщо в колишній гетьманській столиці Глухові існувало повітове училище, то поруч, у повітовому центрі Конотопі, недалеко від якого знаходилася велика Батуринська економія міністра, такого училища не було. Пожертва від економії міністра мала б стати прикладом для місцевого шляхетства офірувати гроші на навчальний заклад, і на початку 1812 р. спостерігаємо дуже серйозний злет пожертв на відкриття Конотопського училища. Полковник Гаврило Гамалія й Батуринська економія Олексія Розумовського внесли по 500 рублів, було й чимало дрібних пожертв. Основними керівниками збирання пожертв та речей стали згаданий полковник Гамалія й повітовий маршал Зінкевич⁶⁷. Безпосередню роль Розумовського в цьому процесі визначити важко. Загалом у Конотопі подібного за масштабом масового меценатства не було ні до того, ні в наступні роки. Утім, функціонування Конотопського училища виявиться досить конфліктним, і не без участі Михайла Маркова, який посприяв призначенню на посаду штатного смотрителя Конотопського училища колишнього стряпчого й уже доволі літнього Микиту Проскурова. Той виявився бездіяльним і не знайшов спільної мови з учителями. У той же час почесний смотритель Гамалія постійно робив офіри, але, певно, за училищем не наглядав. Коли в 1818 р., прагнучи зробити огорожу й прибудувати флігель до училища, почесний смотритель оглянув будівлю, то виявив, що в училищі бракує дверей, вікон та підлоги і в закладі з трьома учителями навчалось лише 20 учнів. Це викликало низку скарг як Гамалії, так і вчителів на Проскурова й Маркова за «нерадение казенным интересам»⁶⁸.

Так само на особистісних зв'язках було відкрито повітове училище в сусідньому з Конотопом повітовому центрі Кролевці. Основну роль, як видно, тут відіграв почесний смотритель Іван Бардаков. Сам Бардаков – колишній студент Київської академії, свого часу закінчив учительську семінарію в Санкт-Петербурзі й п'ять років викладав математику в Новгород-Сіверському головному народному училищі, у 1805 р. він став учителем Чернігівської гімназії. Візитатор училищ Ілля Тимковський писав,

що Бардаков прикрасить своїми знаннями гімназію, його знають і шанують по всій губернії⁶⁹. Але, провчителювавши кілька років, Бардаков вирішив розпочати тихе поміщицьке життя у своєму маєтку поблизу Кролевця. Та щойно почалися спроби відкриття училища, Бардаков узяв у тому найбезпосереднішу участь, він був обраний почесним смотрителем училища й одразу офірував 60 рублів на майбутню купівлю будинку для училища (виявили активність й інші дворяни, зокрема майор Павло Забіла)⁷⁰. Роль Бардакова у відкритті цього училища незаперечна⁷¹. Зважаючи на наявну інформацію, училище в Кролевці відкривали 23 вересня 1813 року дуже помпезно: було влаштовано ілюмінацію, великий бенкет і бал для дворянства⁷².

Досить важливим видається відкриття училищ в інших повітових центрах протягом 1813–1818 років. 12 листопада 1814 р. було відкрито училище в Городні⁷³, але про цю подію інформації обмаль, певно, важливу роль у його відкритті відіграв почесний смотритель Олександр Бакуринський. Учні в новому училищі було обмаль (33), штатним смотрителем став учитель Кроковський (що й далі помітний в училищі), учителями – студент Харківського університету Смирнов та канцелярист Філонченков. Досить цікаво, що серед пожертв на Городнянське училище 1814 р. бачимо пожертву єврея Гірша-Оренштейна (10 рублів), що свідчить про втягнення окремих осіб єврейського походження в освітні ініціативи⁷⁴.

В Острі за сприяння почесного смотрителя Івана Танського повітове училище відкрито 10 березня 1817 р. так само з пишним церемоніалом⁷⁵. Важливо буде помітити той факт, що перед відкриттям училища 300 рублів на нього вніс шістнадцятилітній Олександр Кушелєв-Безбородько⁷⁶, що з часом став основним опікуном недобудованої гімназії у Ніжині.

Великою справою виявилось відкриття училища в Сосниці у 1815–1818 роках. Попри активну участь, хоча й певну втому Михайла Маркова, з огляду на документацію, можна спостерігати й ускладнення освітніх ініціатив. У березні 1815 р. місцевому дворянству вдалося зібрати деякі кошти, з ініціативи Маркова смотрителем майбутнього училища було призначено Петра Шмакова, колишнього солдата й офіцера (власне, як і сам Марков), однак доволі літню людину (65 років), та почесним смотрителем Іллю Марковича. Маршал Сосницького повіту на зібрані гроші купив на селі дім, який мали ще перенести на місце для училища. У січні 1817 р. губернатор Микола Рєпнін затвердив основну суму з міських доходів на нове училище. Хоч училище й не було відкрите, з 1 червня 1816 р. дітей у флігелі, на місці училища, навчав учитель Равінський, що пізніше зажадав за те нагороди. Незважаючи на складнощі, училище було відкрито в перенесеному будинку 21 жовтня 1818 р., Марков був на відкритті, але «не нашел удобства к церемониальному открытию» через дощі та хворобу смотрителя Шмакова. Хоча церемоніал, певно ж, відбувся дещо пізніше за присутності нового маршала місцевого шляхетства та почесного смотрителя хорунжого Товстоліса⁷⁷. Основною проблемою для відкриття училища виявилася заборона збору із селянських душ на благодійні потреби від 14 липня 1816 р., що було практикою переважної частини меценатів, й основна частина пожертв на училище в Сосниці мала добровільний характер і становила власні кошти⁷⁸.

Навчальним закладом, на відкритті якого Михайлові Маркову не довелося бути, було училище в Козельці, на яке вже певний час збиралися кошти. Для училища була й будівля – споруджений ще 1786 р. палац для імператриці Катерини Другої, що мандрувала Україною. Але ніхто не брався ремонтувати будинок. У 1818 р. новий почесний смотритель Голенко (Голєнка) дістав ліс для ремонту й зумів зібрати разом із дворянством 5129 рублів, іншу частину взялася субсидувати «Строительная экспедиция». Таким чином, розпочали ремонт, і доки палац будувався, Голенко, сам маючи дітей, запропонував розмістити училище в себе вдома⁷⁹.

Окрема історія щодо функціонування училищ пов'язана з посадами смотрителів. Передусім існував штатний смотритель училищ, що мав опікуватися забезпеченням училищ та слідкувати за навчальним процесом і поведінкою вчителів та учнів. Переважно на ці посади призначалися самі вчителі чи представники місцевого дворянства, чиновники, таким смотрителям виплачувалася певна платня. Однак слід погодитися з

думками Олексія Андріяшева⁸⁰, що штатні смотрителі, за окремими винятками, дуже слабо й невдало виконували свої обов'язки. Більшість із цих смотрителів ставилася до свого поля діяльності байдуже, а дехто навіть шкодив, втягуючись у конфлікти з учителями та прагнучи нажитися на злиденній освітній сфері, як смотритель городничий Золотарьов у Глухові в 1806–1807 роках.⁸¹ Ще однією сферою діяльності вчителів та штатних смотрителів було заняття різними прибутковими справами, окрім вчительської та смотрительської. Так, учитель і смотритель Погарського училища Олександр Яснопольський в 1814 р. займався торгівлею горілкою⁸². Хоча щодо Погара приклад здається зрозумілим, у 1810 р. його мешканці («любя Просвещение») обрали (що вже досить показово) на штатного смотрителя корнета Петра Соболевського, аби відокремитися від стародубського смотрителя. Соболевський мав би сподобатися Маркову, бо добре знав німецьку мову, але директор училищ відповів суворою відмовою. Смотритель мав би бути затверджений Харківським університетом та пройти ще й іспит у Чернігівській гімназії (у Маркова) на знання наук, які викладають в училищі, але навіть при дотриманні тих вимог дирекція училищ не могла платити йому жалування, оскільки посади такого чиновника не було в штаті⁸³.

Але поволі дворянське самоврядування висувало від себе на посади ще й почесних смотрителів. Цей момент дуже важливий, і, напевно, висування відбувалося не без втручання губернської влади. Проблеми з фінансуванням училищ і невдала праця штатних смотрителів були загальноімперськими. На пропозицію згаданого міністра освіти Олексія Розумовського 26 серпня 1811 р. було вирішено сприяти бодай почасти вирішенню цих проблем запровадженням посад почесних смотрителів⁸⁴. За інструкцією в почесні смотрителі дворянством мали обиратися «из местных помещиков наиболее расположенных к наукам и имеющими личные качества», вони не отримували жалування, однак їхня служба вважалася на рівні з «державною», тобто з підвищенням у чинах. Такий проект сприяв залученню коштів та ширшій підтримці освіти панівними верствами.

Щодо Чернігівської губернії, то особливий сплеск зацікавлення «почесними смотрителями» бачимо 1812 р., через певний час після запровадження такої посади, проте й тут спостерігаємо втручання директора училищ. На початку 1812 р. Михайло Марков звернувся до губернського маршала дворянства Миколи Стороженка зі зверненням про заснування училищ у повітових містах⁸⁵. Це планувалося здійснювати завдяки почесним смотрителям із найпомітніших дворянських родів губернії, в січні 1812 р. були внесені такі кандидатури: у Глухові – Яків Магерівський, у Новозибкові – Іван Миклашевський, у Кролевіці – Іван Бардаков, у Суражі – Олександр Ханенко, у Городні – Олександр Бакуринський, у Новгороді-Сіверському – Василь Лобисевич, у Конотопі – Микифор Федорович, у Сосниці – Михайло Дунін-Борковський, у Стародубі – Андрій Безбородько, в Острі – Іван Гаєвський, у Козельці – Степан Барановський, у Ніжині – Матвій Почека, у Чернігові – Микола Єнко⁸⁶. Але вже на травень 1812-го почесні смотрителі були змінені й дообірані: з Остерського повіту – поручик Іван Танський, у Борзнянському повіті почесним смотрителем став повітовий маршал і надвірний радник Федір Забіла. Однак того ж року спостерігаємо «плинність кадрів» почесних смотрителів.

У Мглинському та Стародубському повітах (через відсутність на місці пропонованих смотрителів) у травні 1812 року визначалися з кандидатурами⁸⁷. Нарешті було підтверджено опіку над закладами Стародубського повіту графом Іллею Безбородьком (між тим і основним опікуном будівництва «гімназії» в Ніжині), від мглинського дворянства було обрано полковника Покорського, що пообіцяв офірувати 3000 рублів на благочинство. Інакша доля очікувала повіти, де вже училища працювали. Поза впливом Маркова і місцевого дворянства через нового міністра освіти Олексія Розумовського було призначено на почесного смотрителя Павла Томару (попри бажання шляхетства щодо Матвія Почеки), а в Глухів Якова Магерівського. Визнаймо, вибір міністра, зважаючи на подальші події, був оптимальним. Власне, бачимо типову бюрократичну плутанину, бо за будь-яких обставин, згідно з інструкцією 26 серпня 1811 р., посада почесного смотрителя мала затверджуватися міністром. Перипетії з «почесними смотрителями» не припинялися, а перетворювалися на змагання обіця-

нок щодо пожег. У Конотопі виявилось ще аж троє кандидатур на ці неоплачувані посади: майор Острянский, титулярний радник Кандиба та губернський секретар Чернявський. Те, що дворянський вибір мав затверджувати міністр освіти, мало вагомий суперечності: своє бажання бути почесними смотрителями, крім уже призначених міністром (Томари й Магеровського), висловили лише дві особи – в Городницькому повіті Бакуринський (що підтвердив своє бажання одразу пожертвувати 1000 рублів на відкриття училища, а потім переказувати 100 рублів щороку) та остерський смотритель Танський, що, однак, послався на слабе здоров'я й просив призначити замість себе сина⁸⁸, можливо, через бажання майбутніх чинів дитині.

Ці ходи Міністерства освіти за вагомої ролі Михайла Маркова насправді мали неабиякий розголос у подальшому. Посада почесного смотрителя справді вважалася почесною, і претенденти немов змагалися в спроможності пожертв та матеріальній допомозі училищам, хоч часто були далекими від освітніх проблем та потреби в тих навчальних закладах. Уже в 1817 р. колезький секретар Миклашевський, бажаючи стати почесним смотрителем, узяв на себе забезпечення сина вчителя Хиткова й офірував у повітове Стародубське училище 15 книг, а в Погарське – 14⁸⁹. Узагалі довкола «почесного смотрительства» Миклашевського бачимо низку перипетій, після відходу через хворобу попереднього смотрителя Петра Бороздни дворянство хотіло б бачити смотрителем надвірного радника Миколу Миклашевського, але той, пославшись на хворобу, висунув на цю посаду свого сина, теж Миколу, що ніс службу в Стародубському духовному правлінні. Пропозиції Миклашевських насичені щедрими обіцянками: ремонт училищного дому з внесенням 5 000 капіталу та виплати щороку по 200 рублів. Напевно, посада почесного смотрителя розглядалася як певний кар'єрний щабель.

Загалом, як би не ставитися до училищ та гімназій у Чернігівській губернії, основним буде дворянський слід, дворяни різного рівня статку виявляться основними меценатами училищ, водночас уважаючи учительську працю нестатусною, як-так спостерігаючи за самим навчальним процесом. Ця риса є вкрай важливою щодо майбутніх подій і значення самої освіти та її соціальних змін, рівня освіченості й дисципліни в школах. Водночас можна бачити дуже серйозні соціальні суперечності, слабкість матеріальної бази, потребу залучити до підтримки освітніх нововведень інші інституції (церкву, дворянські зібрання, а подекуди місцеве міщанське правління, купецтво). Однак впадає у вічі зосередження основної уваги смотрителів та установ на матеріальному й фінансовому наповненні училищ і велика неувага до навчального процесу.

Сам поступ освітньої реформи був досить незначним, особливо відзначимо невелику кількість приходських шкіл, соціальну обмеженість освіти, брак кадрів, своєрідності фінансування навчальних закладів (останні суперечності дали змогу звинуватити Михайла Маркова (уже після його смерті в 1828 р.) у недостачах коштів і плутанині з фінансами, що з дозволу директора училищ клялися на відсотки⁹⁰).

Говорячи про успіхи й неуспіхи Михайла Маркова і загалом освітніх ініціатив, слід визнати певний поступ щодо трансформацій і відкриття навчальних закладів. Але найголовніший висновок, який напрошується щодо становлення навчальної системи, є таким: визначальними, вочевидь, були не освітні комунікації, а персональні взаємини, що, у свою чергу, виробили власні комунікації. Цей висновок ще потребуватиме обґрунтувань, але неминуче освітня сфера того часу була відображенням соціальних процесів. І саме низька статусність учительської праці, своєрідна підтримка дворянських корпорацій, зосереджена не на кадровій чи якісній проблематиці, а на матеріальному забезпеченні, обмежений доступ до освіти відіграли основну роль у подальшому становленні освітніх структур.

1. Сухомлинов М. Училища и народное образование в Черниговской губернии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1864. – №8. – С. 1–94.

2. Андрияшев А. Материалы для истории учебных заведений Черниговской губернии с 1789 по 1832 г. – К., 1865.

3. Лазаревский А. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. // Основа. – 1862. – Травень. – С. 82–89.

4. [Воїнов С.]. Михайло Марков. Матеріали до історії учбових закладів Чернігівської дирекції. 1804–1805 навчальний рік // Сіверянський літопис. – 1999. – Вип. 4. – С. 76–99.
5. Півоваров О. В. Становлення і розвиток світської середньої освіти на Лівобережжі та Слобожанщині (друга половина XVIII – перша третина XIX ст.): автореферат дис. ... канд. істор. наук. – Х., 2002. – С. 11.
6. Бережков М. Михайла Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. III. – С. 271–305; Журба О. І. Михайло Егорович Марков: росіянин на полі малоросійської історіографії початку XIX ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 65–96, Маслійчук В. Пропозиція Михайла Маркова щодо викладання історії 1803 р. // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 97–100.
7. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр.32. – Арк. 2.
8. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 112. – Арк. 1–2.
9. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 158. – Арк. 1, 4.
10. ЦДІАК України. – Ф. 2162 (Харківський навчальний округ).
11. ДАХО. – Ф. 667 (Харківський університет), оп.283, 287.
12. ДАХО. – Ф. 229 (Дирекція училищ Чернігівської губернії).
13. Рождественский С. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802–1902. – Спб., 1902 – С. 63– 64.
14. Неосуществившийся университет в Новгород-Северске // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – № 3. – С. 592–597.
15. ІРНБУВ. – Ф. І, спр. 61403. – Арк. 1–2.
16. ІРНБУВ. – Ф. І, спр. 61353. – Арк. 5.
17. Шугуров Н. Илья Федорович Тимковский, педагог прошлого времени // Киевская старина. – Т. XXXIV. – 1891. – № 9. – С. 390.
18. Кравченко В. Університет для України// Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К.: Критика, 2011. – С. 113, 123, 130.
19. Разные известия по части народного просвещения // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – 1805. – № XII. – С. 504–505.
20. Разные известия по части народного просвещения // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – 1805. – № X. – С. 300.
21. Разные известия по части народного просвещения // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – 1805. – № XII. – С. 518.
22. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 133. – Арк. 5 – 6 і зв.; ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 40. – Арк. 1–2.
23. Тутолмин М. Столетие Черниговской гимназии. Краткая историческая записка 1805 – 1905 гг. – Чернигов, 1906. – С. 9–10.
24. Маслійчук В. «Въ городѣ маломъ, нагорномъ, здоровомъ, красивомъ и как бы одной гимназии принадлежащемъ» (Новгород-Сіверська гімназія (училище) кінця XVIII – початку XIX ст.) // Сіверянський літопис. – 2016. – № 6. – С. 162–175.
25. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 2. – Арк. 18.
26. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 10. – Арк. 11 і зв.
27. Бережков М. Михайла Егорьевича Маркова разные сочинения. – С. 277.
28. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 3. – Арк. 1–3.
29. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 1. – Арк. 1, 12–13.
30. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 58. – Арк. 1–10.
31. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 43. – Арк. 1–6.
32. Тутолмин М. Столетие – С.43.
33. Бережков М. Михайла Егоровича Маркова. – С. 278.
34. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 11. – Арк. 1 і зв.
35. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 11. – Арк. 18
36. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 42. – Арк. 4а зв.
37. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 11. – Арк. 37
38. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, чпр. 10. – Арк. 46.

39. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр.42. – Арк. 3–4.
40. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 148а. – Арк. 1–10.
41. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 10. – Арк. 55–57.
42. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 42. – Арк. 5.
43. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 10. – Арк. 16–17.
44. Разные известия... // Периодическое сочинение о успехах народного Просвещения. – 1806. – Т. XV. – С. 265.
45. Андрияшев А. Материалы. – С. 36; ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 57. – Арк. 14; ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 94. – Арк. 13, 38.
46. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 60. – Арк. 1, 3.
47. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 10. – Арк. 50.
48. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 7. – Арк. 1.
49. ДАХО. – Ф. 667, оп. 287, спр. 61. – Арк. 9 зв.
50. Андрияшев А. Материалы. – С. 37–39.
51. Разные известия по части народного просвещения // Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – 1811. – Т. XXIX. – С. 620–621.
52. ДАХО. – Ф.667, оп.283, спр.60. – Арк. 5 – 7.
53. Разные известия по части Министерства народного просвещения // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – 1811. – Т. XXIX. – С. 620–621; 1811. – Т. XXXI. – С. 227; Т. XXXIV. – С. 158.
54. ДАЧО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 1. – Арк. 750–752.
55. ДАЧО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 14. – Арк. 173.
56. ДАЧО. – Ф. 229, оп. 2, спр. 3. – Арк. 11 зв.
57. ДАХО. – Ф. 667, оп.283, спр.107. – Арк. 36, 37, 40 зв., 47, 49.
58. Маслійчук В. Освіта і освітні ініціативи у Ніжині 1805 – 1820 роках // Ніжинська старовина. – 2017. – Вип. 23 (26). – С.125 – 134.
59. ДАХО. – Ф.667, оп.283, спр.42. – Арк.5 зв. – 6.
60. ЦДІАК України. – Ф.2162, оп.1, спр.130.
61. ДАХО. – Ф.667, оп.283, спр.42. – Арк.5 зв.
62. ДАХО. – Ф. 667, оп. 287, спр. 9. – Арк. 1 зв. – 2.
63. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 78. – Арк 1 і зв.
64. Разные известия по части народного просвещения // Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – 1811. – Т. XXXI. – С. 55.
65. Разные известия по части народного просвещения // Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – 1811. – Т. XXX. – С. 99.
66. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 133. – Арк. 7 і зв.
67. Разные известия по части народного просвещения // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – 1813. – Т. XXXV. – С. 256, 269–270, 277.
68. ДАХО. – Ф. 667, оп. 287, спр. 24. – Арк. 12, 38, 46, 68, 77.
69. Тутолмин М. Столетие. – С. 38.
70. Разные известия по части Министерства народного Просвещения // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – 1814. – Т. XXXVII. – С. 172–174.
71. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 137. – Арк. 6, 15, 20, 23, 29, 30.
72. Разные известия по части Министерства народного Просвещения // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – 1814. – Т. XXXVIII. – С. 268–269.
73. Разные известия по части Министерства народного просвещения на 1814 г. // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – 1816. – Т. XLI. – С.221.
74. Разные известия по части Министерства народного просвещения на 1814 г. // Периодическое сочинение о успехах народного просвещения. – 1815. – Т. XL. – С.130 – 131.
75. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 10. – Арк. 64–67.
76. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского императорского университета по неизданным материалам. – Харьков, 1904. – Т. II (с 1815 г. по 1835 г.). – С. 1026.
77. ДАХО. – Ф.667, оп.283, спр.162. – Арк.6, 8, 22, 26 зв. – 27, 44, 47, 48, 49 зв., 66, 69 зв. – 70, 76, 81, 82.

78. ЦДІАК України. – Ф.2162, оп.1, спр.124. – Арк.7, 10.
79. ДАХО. – Ф. 667, оп. 287, спр. 21. – Арк. 3 і зв., 4.
80. Андрияшев А. Материалы. – С. 41.
81. ЦДІАК України. – Ф.2162, оп.1, спр.45. – Арк.3.
82. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 154. – Арк. 1–2.
83. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 55. – Арк. 2 і зв., 3–5 і зв., 12.
84. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Спб, 1904. – Т. 1. – Царствование императора Александра I, 1802–1825. – С. 740–741.
85. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 115. – Арк. 1.
86. ДАХО. – Ф.667, оп.283, спр.104. – Арк.4 і зв.
87. ДАХО. – Ф.667, оп.283, спр.116. – Арк.1.
88. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 172. – Арк. 1, 2 і зв.
89. ДАХО. – Ф. 667, оп. 287, спр. 14 – Арк. 1–2.
90. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 544. – Арк. 5–7.

Владимир Маслийчук.

Образовательная реформа в Черниговской губернии: возникновение и функционирование новых учебных заведений 1804 – 1819 гг. (государство–общество–образование)

Открытие и начало функционирования светских учебных заведений включают в себя существенный социальный контекст и имеют региональные особенности. Огромная заслуга на этом поле деятельности принадлежит директору училищ Черниговской губернии Михаилу Маркову. На уровне уездов удалось сохранить, трансформировать и открыть 10 уездных учебных заведений (Погар, Нежин, Стародуб, Глухов, Конотоп, Кролевец, Городня, Остер, Сосница, Козелец). Определенный успех с открытием уездных училищ с 1811 г. был связан с деятельностью почетных смотрителей (представителей местного дворянства) в уездах. Определяющими для основания и открытия новых учебных заведений были не образовательные коммуникации, а персональные отношения.

Ключевые слова: образование, уездное училище, почетный смотритель, министерство, университет.

Volodymyr Masliychuk.

Educational reform in Chernihiv province: the emergence and functioning of the new institutions 1804-1819. (the State – the Community – the Education)

The opening and the beginnings of a functioning secular educational institutions have a strong social content and regional features. Establishment, conservation, transformation of schools in Chernihiv province were related to the opening of the Kharkov University 1805. Great merit in this field of activity belongs to the Director of the schools of the Chernihiv province Mikhailo Markov.

Despite the opening of the Chernihiv gymnasium with a district school of 1805, the first attempts of opening elementary schools were not always successful. At the level of counties cannot save, convert and open 10 district schools (Pohar, Nizhyn, Starodub, Glukhiv, Konotop, Krolevets, Horodnia, Oster, Sosnytsia, Kozelets). Separately, outside of these initiatives worth Novgorod-Siversk` Gymnasium of 1808, a district school, and Nizhyn`s Greek Oleksander`s school. Elementary schools functioned only 2-3. In General, some success with the opening of County schools was due to the activity of the «pochesny smotriteli» (representatives of local nobility) in the counties.

Crucial to the establishment and opening of new schools were not educational communication but personal relationships. Low status of the teachers` work, sort of a noblemen`s support for corporations, focused not on personnel or high quality problems but on the material, limited access to education have played a major role in the further development of educational structures.

Key words: education, school district, University, Department, overseer.